

Friese en Noordhollandse knottekistjes

C. BOSCHMA

*Wotte sa wotte, Dêr haste de knotte;
Wolst is net dwaen, Moatst him werjaen.*

IN DE VROEGSTE TIJDEN was de vrouw bij de Germanen altijd onder de voogdij en als 't ware een eigendom van een man, hetzij vader, hetzij een ander bloedverwant: de vrijer kocht dus zijn meisje van den eigenaar of voogd tot zijne vrouw voor een zekere somme gelds. Dit recht werd echter bij de Anglo-Friesche rassen, die in de vrouw iets goddelijks zagen, zeer kiesch, menschelijk, ja edel ten uitvoer gebracht; zij stonden namelijk dien koop prijs als een bruidsschat aan het meisje af. Toen die losprijs ten laatste uit de mode raakte, bleef echter bij elke verloving het zinnebeeld van dien losprijs bestaan. De Fries, die een meisje ten huwelijk vroeg, bood haar een stuk geld aan, en zij was verloofd, zelfs voor de Rechtbanken, van het ogenblik, dat zij den trouwpenning aannam. Zij had zich verkocht aan een eigenaar, die haar man werd. In 't eerste drukte de Jongman het stuk geld tederlijk in de rechterhand zijner zielsvriendin; in latere tijden bood hij haar het geld aan in een Indische zijden doek, met een bijzonderen knoop, (Eng. *love-knot*) liefdeknoop genoemd, in het Friesch *knotte*, hetwelk later de naam van den trouwpenning zelve werd, toegebonden. Bij het groeien der weelde sloot men den trouwpenning, bestaande uit enige nieuwe stukken grootgeld, in zilveren kistjes, *trouwkistjes* genoemd, naar den stand der verloofden meer of minder kostbaar'. Aldus Dr. Joost Hiddes Halbertsma¹ in een brief van 13 september 1866 aan Gedeputeerde Staten van Friesland, waarbij hij drie zilveren knottekistjes uit zijn verzameling aanbiedt ter plaatsing in het op zijn initiatief in 1853 gestichte Antiquarisch Kabinet van Friesland, de voorloper van het huidige Fries Museum. De hierboven geciteerde toelichting is een typisch voorbeeld van Halbertsma's streven naar popularisering van de 'oudheidkunde', waarbij hij de voorwerpen niet zag als geïsoleerde objecten, maar in cultuurhistorische samenhang. Voor deze grondlegger van de Friese museumgeschiedenis, wiens

100e sterfdag dit jaar herdacht wordt, mag daarom ook een plaats opgeëist worden in de geschiedenis van de educatieve begeleiding in het museum.

Knottekistjes waren niet het enige, dat Halbertsma aan het Kabinet schonk; wij citeren echter het bovenstaande ter inleiding van een bespreking der zilveren knottekistjes, in het bijzonder die in het Fries Museum, wier aantal naderhand nog aanzienlijk is toegenomen².

De naam is zoals wij zagen afgeleid van de knoop in de knottedoek. Deze kon van zijde zijn of van een eenvoudiger stof. In de meeste gevallen zal hij geborduurd zijn geweest met een toepasselijke spreuk. Het Fries Museum bezit een aantal van dergelijke geborduurde knottedoeken uit de 17e eeuw, (*afb. 1*), die, zoals de overlevering wil, overhandigd werden onder het uitspreken van het hierboven gestelde motto. Maar in de 17e eeuw was de doek al niet meer het enige in zwang zijnde omhulsel voor de te overhandigen penningen. In Hindeloopen kende men als variatie de knottepong of -beurs (*afb. 2*). In welgestelde kringen kwam zoals wij zagen het gebruik van zilveren kistjes en doosjes in gebruik.

Het meest voorkomende model is het langwerpige kistje met gewelfd deksel, waaraan een hengel bevestigd is. De sluiting, een drukknopje met veer, heeft meestal de vorm van een gevleugeld engelenkopje. De opstaande wanden van het kistje zijn aan de boven- en onderzijde afgezet met profielen en het geheel rust meestal - althans in Friesland - op vier bolpootjes. In het Noorderkwartier van Holland komt ook de vorm met klauwpootjes voor.

Naar tijd en ruimte begrensd zijn de zilveren knottekistjes een cultuurverschijnsel uit de 17e eeuw in Friesland en - in mindere mate - in Noordholland. De Friese kistjes zijn in het algemeen van goed graveerwerk voorzien, maar ook in Noordholland treft men enkele meesterstukjes op dit gebied aan. De motieven van het gra-

¹ Zie ook Halbertsma's *Letterkundige Naoogst I*, Deventer 1840, blz. 178.

² *Catalogus Fries Museum Leeuwarden. Fries zilver*, Leeuwarden 1968, p. 409 (register).

Afb. 2. Knottepong of -beurs,
met zilveren knopen, 18e
eeuw, 13 × 15 cm.
Fries Museum, coll. J. H. Hal-
bertsma.

Afb. 3. Knottekistje, XVII-A,
door Bolswarder meester,
meesterteken huismerk, l. 8,8
cm, h. 7,4 cm.
Fries Museum, bruikleen
O.K.S.

veerwerk zijn in Friesland over het algemeen galante taferelen, in Noordholland dikwijls Bijbelse exempla.

Eén der fraaiste voorbeelden van een gegraveerd kistje is dat van een Bolswarder anoniem, wiens meesterteken een huismerk is (Fries Museum, cat. 36) (afb. 3) eerste helft XVIIe eeuw. De wanden ervan zijn versierd met renaissance-ornament, dat vijf cartouches omsluit, waarin naakte vrouwen zitten, die de vijf zintuigen verbeelden.

Van dezelfde meester bezit het Fries Museum nog een kistje, dat op de voorzijde een man en een vrouw als halffiguur laat zien en op de overige zijden enkele galante tafereeltjes (Fries Museum, cat. 35) (afb. 4). Onderop is een veel toegepaste spreuk gegraveerd: HOTV. DAER. IONCKVROV. DIE. ICK. BEMIN. DAER. IS. MYN. TROV. MYN. HART. EN. SIN. Dit kistje is op omstreeks 1650 te dateren.

In zeer veel gevallen is geen exacte datering te geven, omdat de meesters dit kleinere werk slechts van hun meesterteken voorzagen en niet bij het gilde lieten keuren. Een uitzondering hierop is een kistje uit 1643, dat kan toegeschreven worden aan Wilcke Doncker van Dokkum (Fries Museum, cat. 30) (afb. 5). Dit kistje, dat door Dr. J. H. Halbertsma aan het Provinciaal Kabinet geschonken werd, is het oudste, dat het Fries Museum bezit. De wanden en het deksel zijn met medaillons versierd, waarin o.a. op de voorzijde een minnekozend paar en een paar dat elkaar de hand geeft. Op de achterzijde staat een voorstelling van de bruiloft van Kana, een thema, dat ook in Noordholland dikwijls op knottekistjes verbeeld werd om de echtelieden ten voorbeeld te strekken. In het Fries Museum bevindt zich nog een tweede exemplaar met dezelfde voorstelling (Fries Museum, cat. 38), die verder ook op één der mooiste Noordhollandse exemplaren voorkomt, nl. een knottekistje, dat rond het midden van de 17e eeuw te Hoorn vervaardigd werd en aan Reyndert Bel

Afb. 1. Knottedoek 17e eeuw,
48,5 cm × 46 cm. Gebor-
duurd opschrift: Schoen lief-
ken jent ontfanc die gaven die
ich ju sint al is die gaven clin
ghi vet vel vat ich min.

Jan Dircks.

Fries Museum, coll. J. H. Hal-
bertsma.

Afb. 4. Knottekistje, XVII-A
door Bolswarder meester,
meesterteken huiskerk, l. 8,8
cm, h. 7, 3 cm.
Fries Museum.

Afb. 5. Knottekistje, 1643 door
Wilcke Doncker? Dokkum.
Meesterteken W.D. jaarletter
M. l. 8,2 cm, h. 7,4 cm.
Fries Museum, coll. J. H. Hal-
bertsma.

kan toegeschreven worden. Dit knottekistje (afb. 6), dat zich in het Rijksmuseum bevindt (Rijksmuseum, cat. 134; Frederiks, II, 376), vertoont de volgende Bijbelse voorstellingen, begeleid door bijpassende gedichtjes:

1. Suzanna en de ouderlingen
*Susanna's Kuysheit stralen geeft, Soo wert
een Reyne echt beleeft.*
2. De bruiloft van Kana
*Geluckich moet de bruyloft sijn, daar
Christus maekt van water wijn.*
3. Jozef vlucht voor Potifars vrouw.
*Joseph is hier de Jeucht, Een spiegel tot de
deucht.*
4. Bathseba in het bad, door David be-
spied.
*Als 't oogh het hert verleyt, wort dick te
laet beschreyt.*

Op de meeste Friese knottekistjes zijn de gegraveerde voorstellingen aangebracht in cartouches, veelal gevormd door renaissance-ornament. Voorbeelden voor deze cartouches werden gevonden in de ornamentprenten van graveurs als J. Th. de Bry en C. de Passe.

In de verzameling van het Fries Museum bevindt zich ook een knottekistje, waarvan het graveerwerk niet in cartouche is opgenomen, doch de gehele wand bedekt, zoals wij ook in Noordholland hebben aangetroffen. Dit exemplaar, van een onbekende meester, uit het midden van de XVIIe eeuw, vertoont onder meer enkele Nieuwtestamentische voorstellingen, zoals de doop van Christus in de Jordaan en de prediking van Johannes (Fries Museum, cat. 42) (afb. 7).

Een voor het genre zeer laat exemplaar (afb. 8), gedateerd 1709, vertoont in fraai gegraveerde cartouches jachttafereelen, die wellicht met de liefde in verband gebracht kunnen worden³ (Fries Museum, cat. 114). De maker is de Harlinger meester Theodo-

Afb. 6. Knottekistje, midden
XVII, toegeschreven aan
Reynder Bel, Hoorn l. 9 cm, h.
7,5 cm.
Rijksmuseum Amsterdam.

Afb. 7. Knottekistje, midden
XVII, zonder merken, l. 7.8
cm, h. 6,5 cm.
Fries Museum.

³ E. de Jongh. Erotica in vogelperspectief, in: Simiolus jg. 3, (1968-'69) p. 22-74.

Afb. 8. Knottekistje, gedateerd
1709, door Theodorus Huygen,
Harlingen.

Meesterteken: twee wezels.
l. 7,6 cm, h. 7,8 cm.

Fries Museum, bruikleen O.K.S.

Afb. 9. Knottekistje, XVII-d,
door P. J. Clinckhamer, Harlingen.

Meesterteken hamer, l. 9,5
cm, h. 6,5 cm.

Fries Museum, bruikleen Groninger Museum.

rus Huygen. Het kistje staat hoog op forse bolpootjes en heeft een halfcirkelvormig gewelfd deksel; in het algemeen vormt het deksel slechts een cirkelsegment. Een dergelijk kistje van omstreeks 1700 en van dezelfde meester, evenals het vorige eigendom van de Ottema-Kingma Stichting, bevindt zich in het museum Hannemahuis te Harlingen (Fries Museum, cat. A.10). In geringer aantal dan de gegraveerde kistjes vinden wij ajour-bewerkte, deze vooral in Noordholland. Een mooi exemplaar, waarvan het ornament bestaat uit bloemranken en vogels, werd gepubliceerd door Frederiks (Dutch Silver II, 196). Uit Friesland is ons tot nu toe slechts één kistje bekend, waarvan de wanden in open werk zijn uitgevoerd, nl. dat van de Harlinger meester Pieter Jacobsz. Clinckhamer, dat zich als bruikleen van het Groninger Museum in het Fries Museum bevindt (afb. 9). Het ornament bestaat hier uit grote bloemen, zoals in het laatste kwart van de 17e eeuw ook toegepast worden door andere Friese zilversmeden, in het bijzonder Claes Baerdts van Bolsward.

Naast de koffervormige kistjes komen eveneens knottedoosjes voor van andere vorm, meestal rond ook wel zeshoekig. Een uiterst fijn bewerkt exemplaar in het Fries Museum (cat. 37) is een rond doosje (afb. 10), waarvan de opstaande rand gegraveerd is met voluten en bloemen, waartussen vier leeuwenmascarons zijn aangebracht met een losse ring in de bek. Het deksel dat in opengezaagd werk is uitgevoerd, heeft als omschrift: BELOFTEN WT LIEFDEN IS TROV VOER GODT. Dezelfde leeuwenmascarons komen voor op een doosje, waarvan het graveerwerk bestaat uit vogels tussen ranken (J. W. Frederiks, Dutch Silver III, 208). Frederiks schrijft deze met de twee eerder genoemde knottekistjes op stylistische gronden toe aan één en dezelfde meester, de Bolswarder anonus (zie afb. 3 en 4). Een ander rond doosje is vervaardigd met behulp van een huwelijkspenning van de Amsterdamse medail-

Afb. 10. Knottedoosje, XVII-A, toegeschreven aan Bolswarder meester, diam. 5,9 cm, h. 4,5 cm.

Fries Museum, bruikleen O.K.S.

Afb. 11. Knottedoosje, XVII-c, onbekende meester. Het deksel is gemaakt van een huwelijkspenning door Pieter van Abeele, Amsterdam, gegoten omstreeks 1657. Diameter 5 cm, h. 3,8 cm.

Fries Museum.

⁴ Op een Talerdose van 1761 in het Altonaer Museum te Hamburg, waarnaar hieronder verwezen wordt, komt onder meer als opschrift voor: 'Ein guter Hirt läst sein Leben für die Schafe' evenals een voorstelling van de Goede Herder.

leur Pieter van Abeele (afb. 11), gegoten omstreeks 1656-1657, waarop een paar is afgebeeld met het omschrift: *Myn lief Ontfangt Myn Brandend hert, Dat V Op Trou Gegeven Wert* (Fries Museum, cat. 44).

Eveneens met een penning als deksel is het huwelijksdoosje van de Leeuwarder zilver-smid Harmen Dircks en zijn vrouw Ibbeltie Jans, met wie hij in 1623 trouwde. Hun wapens staan op de onderzijde gegraveerd, terwijl de opstaande wand in vier cartouches de vier stadia van 's mensen leven weergeeft (Frederiks, III, 271). Ook in de collectie Halbertsma komt een rond doosje voor (afb. 12), waarvan alleen het deksel gegraveerd is met de voorstelling van een paar en het onderschrift 'Getrou tot in der doot' (Fries Museum, cat. 100).

Tegen 1700 maakte de Harlinger zilver-smid Wilhelm Anskes Zeestra nog een doosje waar op de wand drie cartouches met Geloof, Hoop en Liefde voorkomen en op het deksel in gedreven werk twee handen, die een brandend hart omvatten. Hier luidt het omschrift: *Door Godts Wet is in Geset Het Soete Paren, Dus Hier op Let O Mensken, Bidt En wilt vermeren* (Fries Museum, cat. 103).

Het laatste exemplaar in de collectie is een ovaal doosje met in hoog reliëf gedreven bloemranken, dat gedateerd is 1720. De maker is Hotze Seerps Swerms te Harlingen (Fries Museum, cat. 128).

Van de Franeker Meester Okke Jansen is een zeshoekig doosje bekend, gegraveerd met staande mannen- en vrouwenfiguren in medaillons, gedateerd 1662 (Frederiks, III, 236). Een vergelijkbaar exemplaar is het zeshoekige doosje van Willem Olthof uit Leeuwarden, in de collectie van het Rijksmuseum, dat eveneens alternerend staande mannen- en vrouwenfiguren ver- toont (Frederiks, III, 284).

De visvangst speelt weer een rol op een rond doosje van de Leeuwarder meester Jan Melchgers Oostervelt, waarop voorts een jachtafereel en een schaapherder ⁴ zijn afgebeeld (Frederiks, III, 269).

Afb. 12. Knottedoosje, XVII, onbekende meester. Diameter 5,7 cm, h. 5,7 cm. Fries museum, coll. J H. Halbertsma.

Huwelijkskistjes, huwelijksdoosjes en bruidskoffertjes komen vanzelfsprekend niet alleen in Friesland voor, maar zijn een beschavingsverschijnsel, dat zich overal en in vele vormen en variaties voordoet. Alleen de echte koffervormige zilveren kistjes altijd van ongeveer dezelfde afmeting, zijn een specifiek Fries verschijnsel, ook in Noordholland. Voor de ronde doosjes zou nog een parallel getrokken kunnen worden met de zogenaamde 'Talerdosen', die aan weerszijden van de Nederelbe en in Dithmarschen voorkomen. Deze werden geheel of voor de helft met Talers gevuld en op gelijke wijze als in Friesland door de bruidegom als huwelijksgeschenk, ook als verlovingsgeschenk, gegeven. Men vindt daarop dan ook dezelfde toepasselijke symbolen, emblemen en voorstellingen, van Bijbelse gelijkenissen tot liefdes- taferelen. Deze Talerdosen zijn echter in het algemeen honderd jaar later, even na het midden van de 18e eeuw te dateren ⁵

⁵ Jahrbuch des Altonaer Museums in Hamburg, dl. IV 1966, p. 53-55.